

Sarnowski Tadeusz, *Początki legionowego budownictwa w Novae i wojny dackie Domicjana i Trajana*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1984, t. 1, s. 143–170.

<https://doi.org/10.14746/bp.1984.1.13>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/55690>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

POCZĄTKI LEGIONOWEGO BUDOWNICTWA W NOVAE I WOJNY DACKIE DOMICJANA I TRAJANA

TADEUSZ SARNOWSKI

Studia nad obronnymi systemami twierdz, miast lub całych prowincji mają m.in. ten walor, że bezpośrednio mogą prowadzić do rozpoznania zmian zachodzących nie tylko wewnątrz badanych struktur, lecz także poza ich granicami, nierzadko w znacznym oddaleniu czasowym i terytorialnym. Szansę taką stwarzają również badania nad legionowymi fortyfikacjami okresu pryncypatu w Novae¹. Zawarte niżej propozycje i obserwacje, choć w układzie pretendującym do próby rekonstrukcji rzymskich umocnień tej naddunajskiej twierdzy legionowej w kontekście złożonych uwarunkowań historycznych końca I i II w., są raczej tylko prezentacją nowych pytań i wątpliwości.

Punktem wyjścia i podstawą rozważań są wyniki ostatnich sondaży, w tym przede wszystkim na wschodnim boku twierdzy² (ryc. 1, 2). Do znanego wcześniej dzięki wykopaliskom archeologów bułgarskich muru obronnego i równolegle doń biegnącego w odległości 1,10 - 1,30 m fundamentu muru platformy, kilku murów poprzecznych oraz fundamentu muru rampy³ nowe badania dorzuciły ślady rowów, drewnianej wieży, ogniska w *intervallum* i wału ziemnego. Stosunkowo czytelna sekwencja chronologiczna pozwala odtworzyć etapy budowy i funkcjonowania całego systemu, a także zamierzony, lecz nigdy nie zrealizowany pierwotny projekt fortyfikacji kamiennych.

¹ Podsumowania wcześniejszych badań nad fortyfikacjami Novae m. in. w: S. Parnicki-Pudelko, *Befestigungsanlagen von Novae*, (w:) *Ars Historica*, Poznań 1976, s. 179 - 192; M. Čičikova, *La fortification et l'urbanisation de Novae à la lumière des dernières fouilles archéologiques (1970 - 1974)*, (w:) *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, Köln 1977, s. 277 - 282; T. Sarnowski, *Fortress of the Legio I Italica at Novae*, (w:) *Akten des XI. Intern. Limeskongresses*, Budapest 1977, s. 409 - 426.

² Częściowa publikacja wyników tych badań według stanu na 1979 r. jest zawarta w: T. Sarnowski, *Legionary Defences of Novae. Report on Latest Sections*, *Archeologia*, XXXII, 1981 (w druku). Badania 1981 r. korygują wiele starych i przynoszą nowe obserwacje.

³ Zob. D. P. Dimitrov, M. Čičikova i inni, *Arheologiĭeski razkopki v iztoĭnija sektor na Nove prez 1967 - 1969 g.*, IAI, XXXIV, 1974, s. 161 - 176; Čičikova, o.c., s. 279, fig. 1.

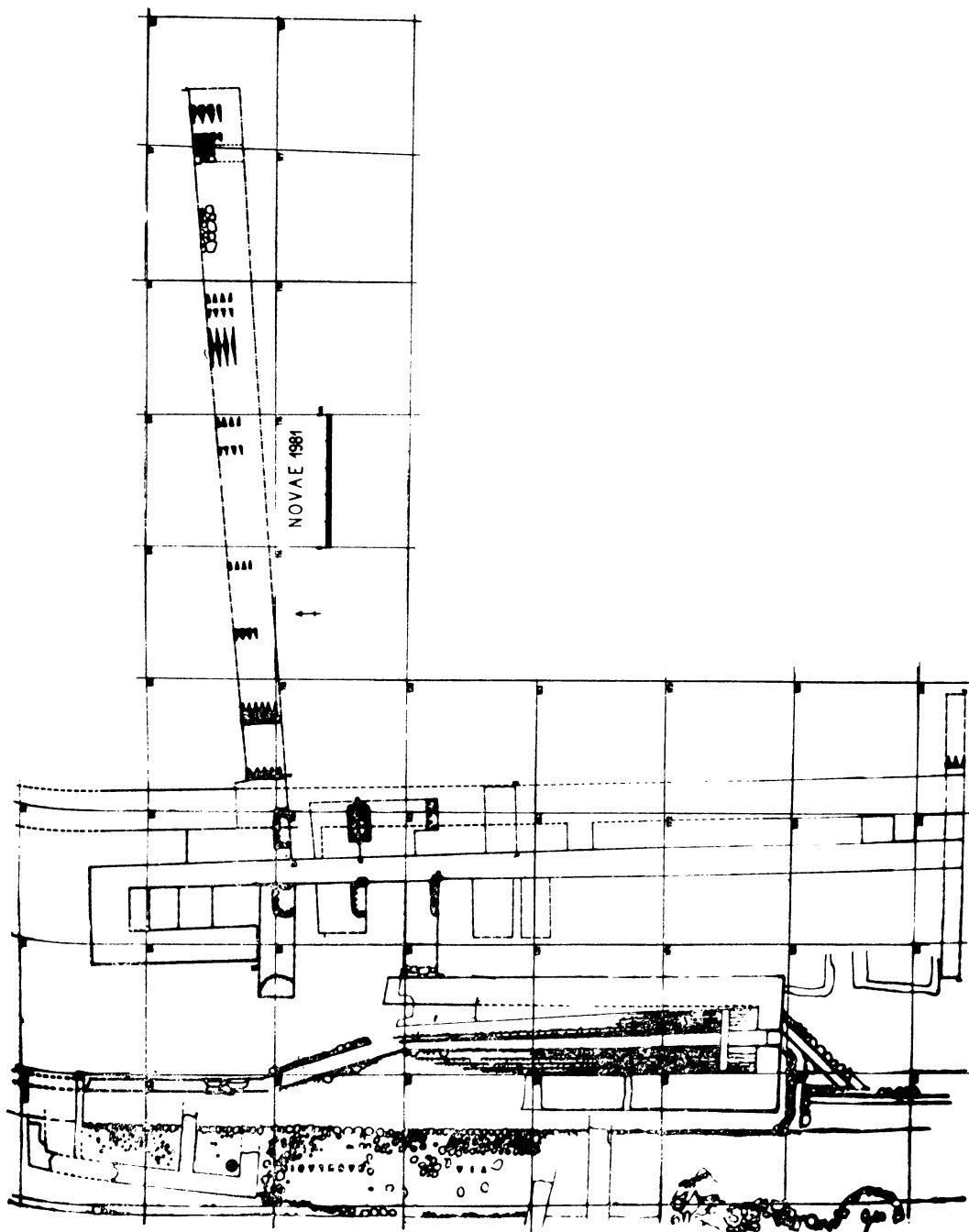
DANUBIUS

DERMEN DERE

0 50 100m

Ryc. 1. Novae. Plan

C-D

Ryc. 2. Novae. Plan wykopalisk na wschodnim boku twierdzy

Rys. T. Sarnowski

I. ETAPY BUDOWY I FUNKCJONOWANIA SYSTEMU OBRONNEGO TWIERDZY

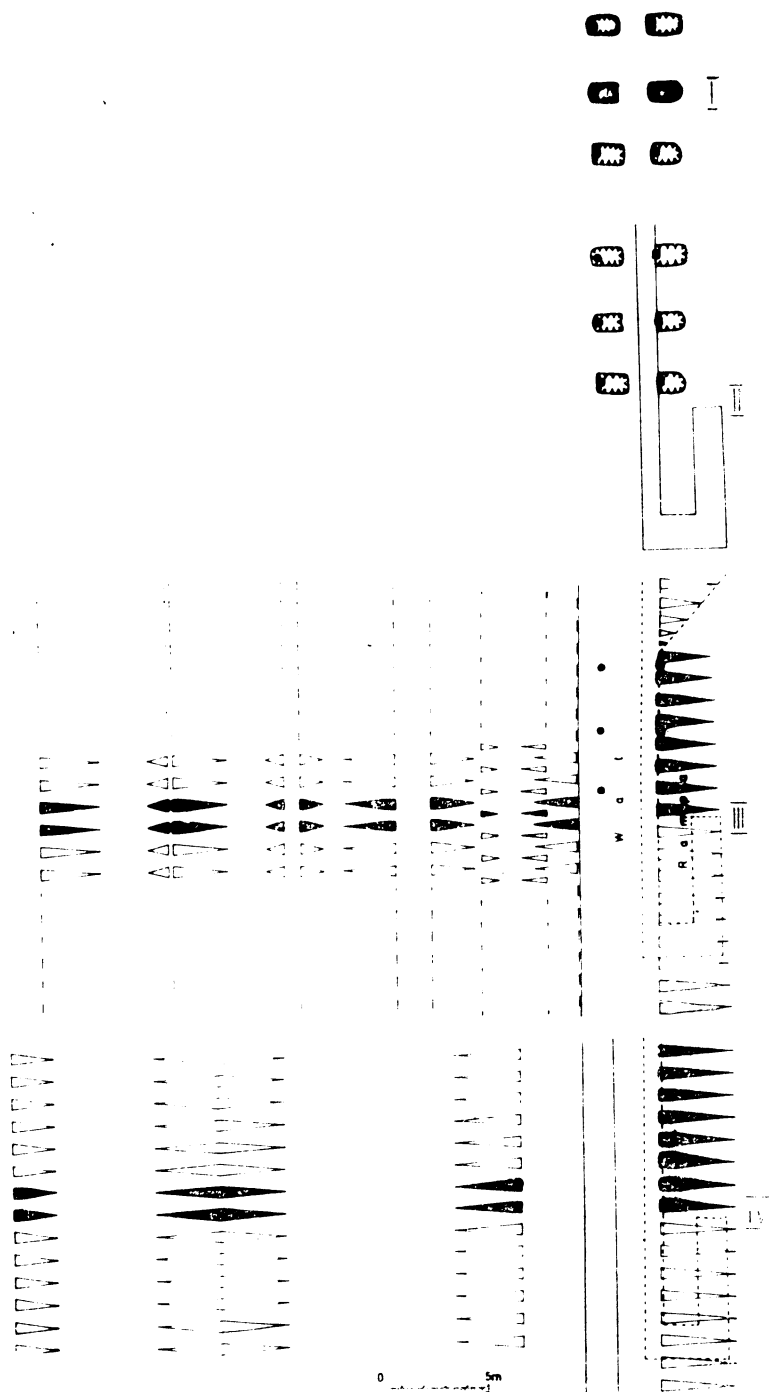
Etap I. Na sześciu masywnych palach zagłębionych do 2 m w ziemię zbudowana została prostokątna wieża drewniana o wymiarach 3×6 m. Pale frontowe były okrągłe, tylne natomiast czworokątne. Średnice bądź boki słupów wynosiły ok. 30 cm, zaś odległości między nimi ok. 2,5 m. Wieża wzniesiona została na zniwelowanym pierwotnym humusie, miejscami pokrytym warstewką ziemi żółtej. Kilka słupów zostało usztywnionych kamieniami. Wszystkie jamy słupowe wypełnione były ziemią utwardzoną przez ubijanie. Koło dwóch wewnętrznych jam zaobserwowano grudy szaro-zielonkawej gliny, którą prawdopodobnie zabezpieczono drewno.

Etap II nastąpił bezpośrednio po pierwszym. Na tym samym co poprzednio poziomie, ponad którym nie ma żadnej warstwy użytkowania, zrobiono kamienny fundament szerokości 0,90 - 1 m. Odpowiednie załomy na linii wewnętrzznego lica wskazują, że jego budowniczowie celowo pozostawili stojącą już wtedy wieżę drewnianą. Współczesny jest także fundament muru w *intervallum* dla projektowanej rampy ziemnej.

Etap III. Natychmiast po ukończeniu robót murarskich doszło do usypania wału, który w całości zakrył nie wykorzystany nigdy fundament. Szerokość wału mierzona u podstawy zachowanej w postaci cienkiej warstewki zaprawy (pozostałość po budowie fundamentu), wynosiła nie mniej niż 6 m. Brunatną bądź żółtobrunatną ziemią wału, która zachowała ślady ubijania w postaci cienkich, poziomych przekładek ciemnego lessu, wypełniono również wewnątrz ciągle stojącej wieży. Usypanie wału połączone było z wykonaniem systemu rowów. Sięgają one 26 m od frontu umocnień. Dwa rowy wewnętrzne o przekroju w kształcie litery V miały szerokość ok. 5,5 i 3,5 m oraz głębokość od 2,90 do 3,5 m. Dwa rowy zewnętrzne miały natomiast formę zbliżoną do nieckowatej, a ich szerokości wynosiły 2,30 - 3 m, zaś głębokości ok. 2 m. Na kilkunastoletni okres funkcjonowania tych umocnień przypada powtórne wykopanie rowu wewnętrznego (konserwacja?) spowodowane znacznym zamuleniem ziemią spływającą z wału. Bermy najprawdopodobniej nie było wcale, albo też była bardzo niewielka i wynosiła zaledwie od 20 do 40 cm szerokości.

Etap IV. Dochodzi w nim do rozebrania drewnianej wieży i do budowy właściwego, kamiennego muru obronnego szerokości 1,5 m we froncie dawnego wału, który nadal funkcjonuje po stronie wewnętrznej. Z wcześniejszego systemu czterech wąskich rowów uformowane zostały dwa duże rowy szerokości ok. 14 i 10 m oraz głębokości nieco ponad 4 i 3,5 m. Berma została poszerzona do 2,5 m.

Dalsze etapy. Długi okres funkcjonowania kamiennych fortyfikacji wschodniego boku twierdzy doprowadził do znacznego zamulenia rowów.

Ryc. 3. Novae. Etapy budowy i funkcjonowania unocnień na wschodnim boku twierdzy

Rys. T. Sarnowski

Ich wypełniska pozwalają wyróżnić etap konserwacji urządzeń obronnych przypadający na połowę lub drugą połowę III w., co wiązałbym z obecnością zastępów Kniwy pod murami twierdzy⁴ bądź też z obfitującym w najazdy gockie okresem trzeciego ćwierćwiecza III w.⁵, poprzedzającym w Novae budowę nowego, wschodniego pierścienia murów. Niedługo potem dochodzi jednak do rozbiórki muru obronnego i niwelacji gruzem terenu położonego przed frontem wcześniejszych umocnień. Zabytki ruchome pozwalają datować ten moment na początek lub pierwszą połowę IV w.⁶ Na wyrównanej powierzchni ponad wcześniejszymi rowami wybudowane zostały przy użyciu masywnych bloków z rozebranego muru nowe konstrukcje o przeznaczeniu nie mającym już nic wspólnego z wojskowymi instalacjami obronnymi. Obserwacje stratygraficzne w innych miejscach wschodniej strony twierdzy sugerują, że rozbiórka dawnego muru obronnego mogła dokonywać się dość długo, najwyraźniej w zależności od podejmowanego na nowo innego sposobu zagospodarowania terenu i zapotrzebowania na dobry materiał budowlany.

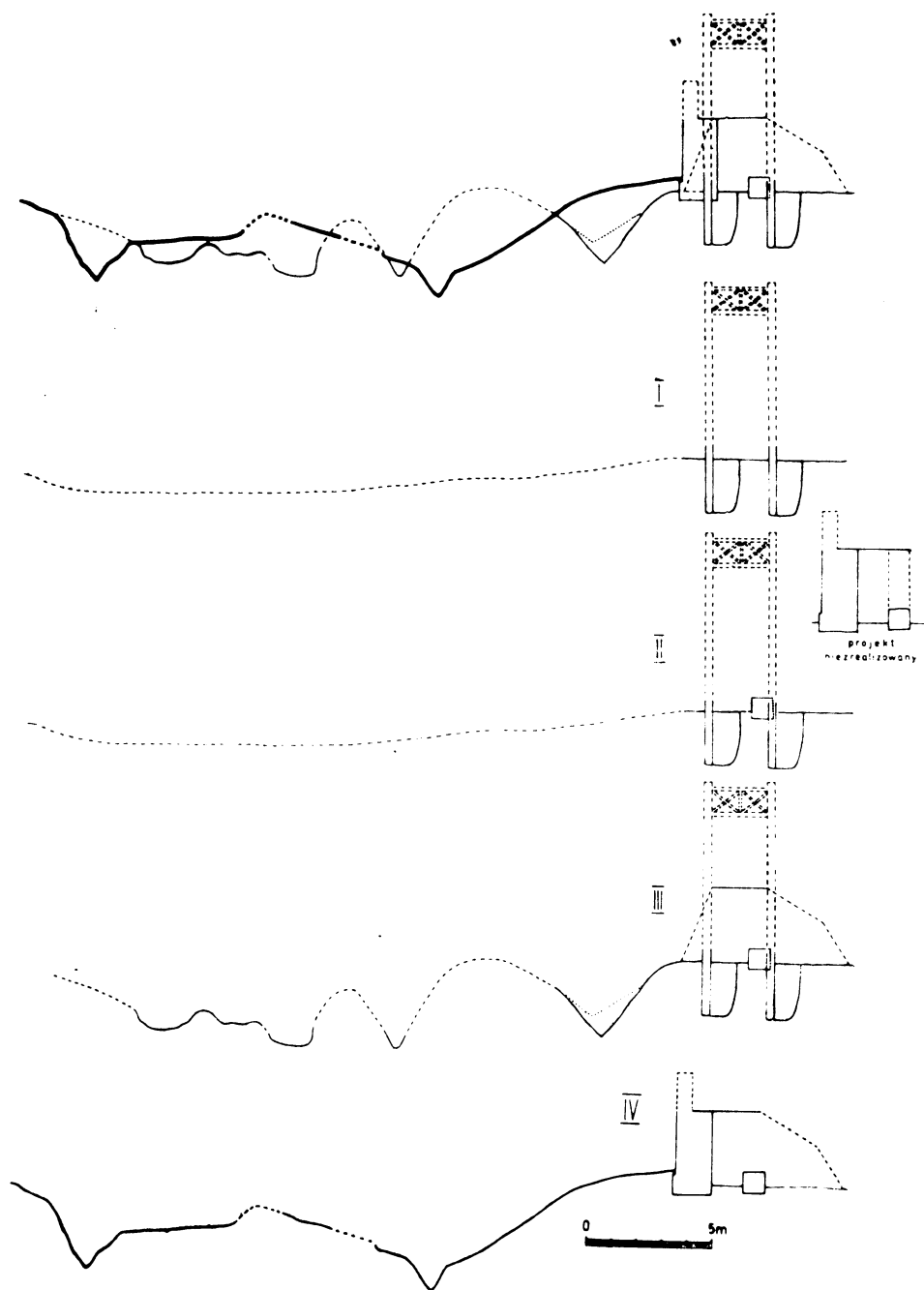
Pierwotny, nie zrealizowany projekt budowy fortyfikacji (ryc. 4). Jedyną racją bytu wystawionych i zasypanych potem kamiennych fundamentów na wschodnim boku twierdzy mógł być w naszym przekonaniu nie zrealizowany, pierwotny projekt budowy fortyfikacji. Projekt ten przewidywał budowę od razu umocnień kamiennych, co zgodne jest zresztą z ogólną tendencją w budownictwie wojskowym. Od czasów Wespazjana bowiem twierdze legionów rzymskich wznoszono zasadniczo od podstaw w kamieniu⁷. W projekcie budowy fortyfikacji z Novae nie wykorzystany fundament miał dźwigać oporowy mur ziemnej platformy. Oprócz cienkiego, wewnętrznego muru platformy projekt ten najwyraźniej przewidywał budowę muru obronnego we froncie umocnień, uformowanie ziemnego wypełniska w przerwie między murami oraz ziemnej rampy w *intervallum*. W wydaniu legionistów z Novae obserwujemy doskonałą organizację robót, zgodnie z którą zaplanowano wykonać najpierw wewnętrzny mur, następnie wykopać rów lub rowy, a z ziemi wydobytej z nich utworzyć platformę opartą o stojący już z tyłu mur. Na samym końcu przewidywano budowę od frontu właściwego muru obronnego. Szerokość tak zaplanowanej podwójnej kurtyny miała wynosić ok. 3,70 m. W kontekście odtworzonego projektu specjalnego wyjaśnienia wymaga obecność wolno stojącej na samym początku drewnianej wieży, którą tak pieczołowicie obudowano następnie fundamentem. Otóż wydaje się, że wysta-

⁴ Jordanes, *Getica*, 101.

⁵ B. Gerov, *Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde. I. Das II und III Jahrhundert (101 - 284)*, ANRW, II 6, s. 140 nn.

⁶ Po kampanii 1979 r. mieliśmy jeszcze co do tego wątpliwości (por. Sarnowski, *Legionary Defences...*).

⁷ Por. T. Pechert, *Römische Lagertore und ihre Bauinschriften*, Bonner Jahrbücher, CLXXI, 1971, s. 218 n.

Ryc. 4. Novae. Etapy budowy i funkcjonowania umocnień na wschodnim boku twierdzy

Rys. T. Sarnowski

wiono ją na linii kamiennych umocnień tylko dlatego, że przewidywano to, co istotnie nastąpiło, a mianowicie konieczność tymczasowego zaniechania budowy kamiennych murów i pośpiesznego wzniesienia umocnień drewniano-ziemnych. Jeśli nasze wnioskowanie jest poprawne, należy sądzić, że dalekowzroczność i wspaniała organizacja robót fortyfikacyjnych zabezpieczały legion przed każdą ewentualnością.

II. REKONSTRUKCJA WYGLĄDU UMOCNIEŃ

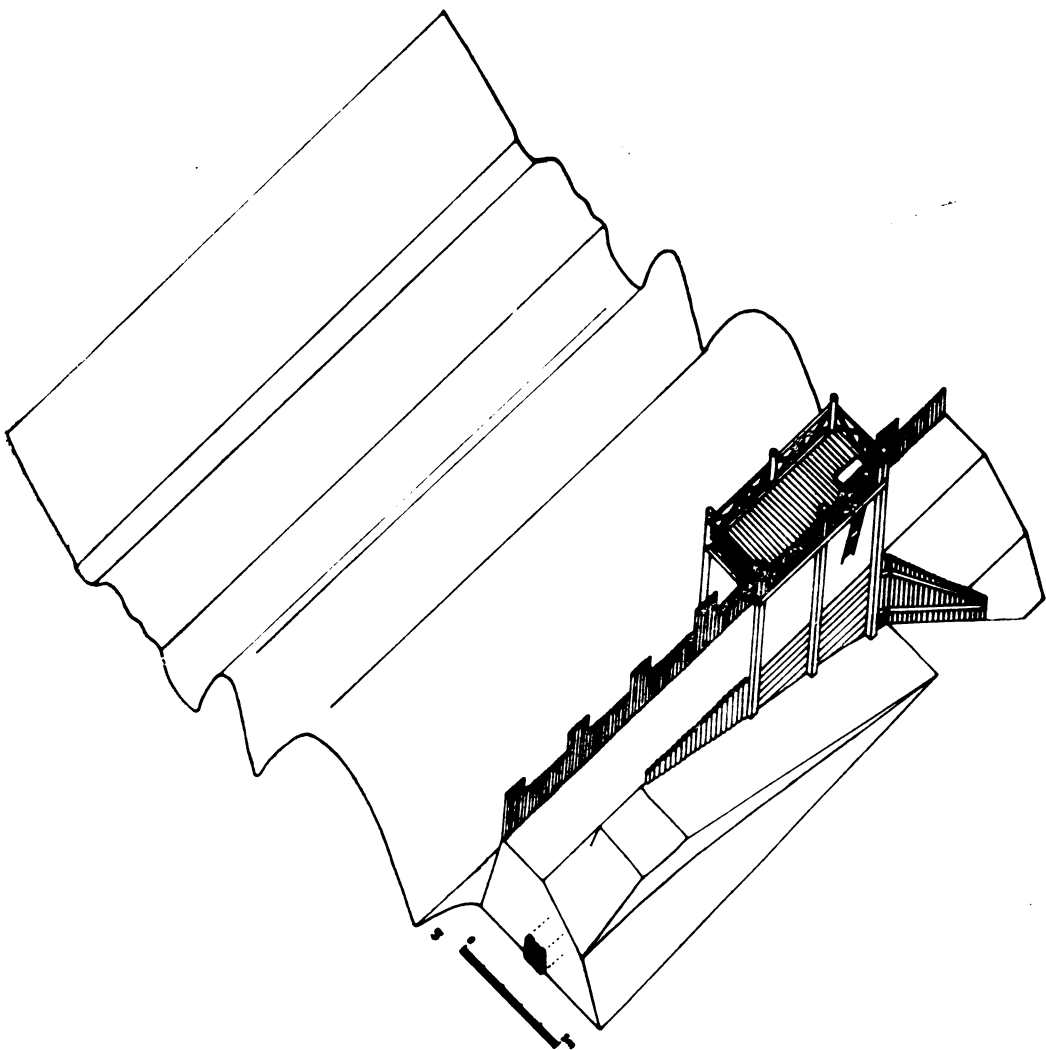
Szczególnie korzystne uwarunkowania stratygraficzne na wschodnim boku twierdzy sprawiają, że możliwa jest wstępna rekonstrukcja wyglądu fortyfikacji zarówno w fazie drewniano-ziemnej jak i kamiennej. W fazie pierwszej, drewniano-ziemnej, wysokość wału była zapewne zbliżona do zachowanej do dzisiaj, to jest nie przekraczała 3 m. Do takiej samej wysokości zachował się również wał na boku północnym⁸. Przy przyjęciu konwencjonalnego profilu wału, akceptowanego zwykle dla rekonstrukcji tego rodzaju umocnień⁹, platforma na jego koronie miałaby ok. 2 m szerokości. Przynajmniej na wybranych odcinkach pochyłości wału wyłożone były pomarańczową gliną zmieszaną z drobnymi grudkami wapna. Na boku północnym położonym w sąsiedztwie skarpy dunajskiej wał oblicowany był może suszonymi na słońcu ceglami z gliny. Zachowane tam w sztucznym zasypisku fazy drewniano-ziemnej suszone cegły mogły pochodzić z parapetu na wale, tym bardziej, że zachowały nawet układ podobny do muru. Niewielka ilość gliny, jaką zaobserwowaliśmy w wypełnisku wewnętrznego rowu boku wschodniego, każe natomiast uznać drewnianą palisadę — parapet za bardziej prawdopodobne rozwiązanie na tym odcinku. Czworokątne słupy po wewnętrznej stronie wieży, w przeciwieństwie do okrągłych strony frontowej, sugerują, iż do tyłu przybite były do niej poziome elementy drewniane podtrzymujące ziemię wału. W tym miejscu zrobiono zatem kosztem zwężonego wału rampę wiodącą na jego koronę, dokładnie zresztą na tym samym odcinku, gdzie planowano ją urządzić w projekcie umocnień kamiennych. Od frontu okrągłe pale wieży kryły się w ziemi wału.

W fazie kamiennych umocnień wysokość fortyfikacji była najprawdopodobniej większa. Wychodząc od zachowanego negatywu muru obronnego i wału oraz samego muru obronnego na boku zachodnim i północnym oceniamy wysokość kurtyny i opartego o nią wału na około 4 m. Na koronie muru na-

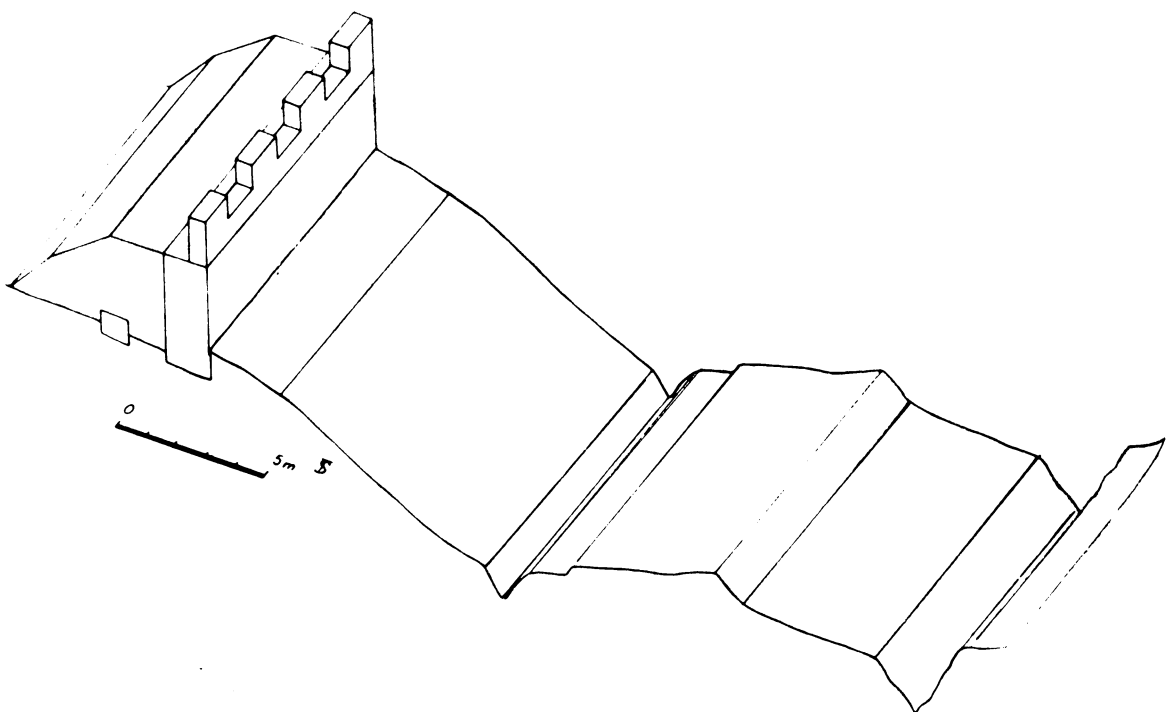
⁸ Wyniki badań prowadzonych w tej części twierdzy publikuje S. Parnicki-Pudełko, *Archeologia*, XII, 1961, s. 126 - 133, ryc. 119. Por. Sarnowski, *Legionary Defences...*, ryc. 11.

⁹ Por. B. Hobley, *An Experimental Reconstruction of a Roman Military Turf Rampart*, (w:) *Roman Frontier Studies. The Proceedings of the Seventh International Congress held in Tel Aviv 1967, Tel Aviv 1971*, s. 21 nn.

leżałoby się domyślać obecności blankowanego parapetu z wypalanych cegieł. Łączna wysokość fortyfikacji na wschodnim boku wynosiłaby ok. 5,5 m. Na innych odcinkach wysokość fortyfikacji i ich wygląd był zapewne odmienny, tak samo zresztą jak zróżnicowane są grubości muru, które wynoszą od 1,5 m na boku wschodnim i północnym do 2,40, a nawet 3 m na boku zachodnim i południowym.

Ryc. 5. Novae. Rekonstrukcja umocnień fazy drewniano-ziemnej na wschodnim boku twierdzy

Ryc. 6. Novae. Rekonstrukcja umocnień kamiennych na wschodnim boku twierdzy

Rys. T. Sarnowski

III. ZASIĘG, ROZMIARY, ODCINKI SYSTEMU OBRONNEGO, ORGANIZACJA ROBÓT

Na trzech bokach, a mianowicie na wschodnim, północnym i zachodnim wcześniejsze założenie legionowe niemal dokładnie pokrywa się swym zasięgiem z twierdzą kamienną. Nie wyjaśniona pozostaje natomiast strona południowa. Nie mamy bowiem pewności, czy dwa rowy odkryte w pobliżu *porta decumana* są rowami wewnętrznymi czy też zewnętrznymi¹⁰. Gdyby prawdziwa okazała się pierwsza ewentualność, należałoby uznać, że zasięg drewniano-ziemnych umocnień był większy o ok. 9 m od kamiennych. Jest to prawdopodobne tym bardziej, że brama południowa fazy wcześniejszej nie znajdowała się na wysokości bramy kamiennej, lecz była położona ok. 6 m dalej na wschód. Wiel-

¹⁰ Wykopaliska 1974 r. Ekspedycji Archeologicznej UAM w Poznaniu kierowanej przez S. Parnickiego-Pudółko. Opis rowów publikuje S. Skibiński, (w:) *Novae — Sektor Zachodni 1974*, Poznań 1978, s. 22 nn. Wykonaną przez siebie w 1978 r. dokumentację graficzną i analizę przekroju przedstawia T. Sarnowski (*Archeologia*, XXXI, 1980, s. 146 nn.).

kość założenia drewniano-ziemnego, mierzona od frontów wałów wzdłuż głównych osi, wynosiła zatem 365×485 lub 494 m^{11} .

Ciągle nie wiemy jeszcze, jak szeroki był system przeszkód położonych na zewnątrz wału i późniejszego muru. Możemy przypuszczać, że po stronie wschodniej, gdzie wprowadzie planujemy dalsze przedłużenie sondażu, pierścień rowów w obu fazach nie był większy aniżeli 26 m. Podobna dostępność stosunkowo płaskiego terenu na części strony zachodniej i analogiczne rozmiary przeszkód u stóp wału i muru¹² pozwalają sądzić, że także i tutaj rozbudowany był w ten sam sposób i w tej samej skali system rowów. Ze względu na obecność kilkumetrowej skarpy w południowej części strony zachodniej nie zachodziła potrzeba wykonania rowów pasa wewnętrznego. Uważam, że z systemem ziemnych przeszkód zachodniej strony twierdzy nie możemy żadną miarą łączyć dwóch rowów odkrytych w 1960 r. w odległości ok. 70 m od muru zachodniego¹³. Nie miałyby to wcale uzasadnienia w taktyce działań obronnych¹⁴, a ponadto przeczy tej możliwości fakt, że wspomniane rowy wydają się opasywać powierzchnię położoną w przeciwną stronę, tj. dalej na zachód. Analiza dokumentacji terenowej z 1960 r. w archiwum Ekspedycji UW w Novae, w tym także z zabytków pochodzących z wypisków i datowanych na okres od I do III w., skłania do wyrażenia poglądu, iż mamy tu do czynienia z obwałowanym placem ćwiczeń (*campus*), jakie znamy z bezpośredniego sąsiedztwa twierdzy legionowej w Lambaesis¹⁵ i Isca¹⁶. Z uwagi na bliskie położenie skarpy nad Dunajem nie należy się raczej spodziewać rozbudowanego systemu rowów na boku północnym. Nie były też one potrzebne, tam gdzie znajdują się dość głębokie jary na północnych odcinkach dłuższych boków twierdzy. Natomiast na froncie południowym stosunkowo urozmaiconą rzeźbą pofałdowanego terenu czyniła zapewne potrzebę wykonania jedynie dość wąskiego pasa przeszkód ziemnych.

Analiza legionowych fortyfikacji okresu pryncypatu w Novae nie pozwala żywić większych wątpliwości, że ich budowa rozłożona na kilka etapów przebiegała mniejszymi odcinkami. Było tak zarówno w fazie umocnień drewniano-

¹¹ Por. S. Parnicki-Pudełko, *Castra*, Archeologia, XXVII, 1976, s. 160.

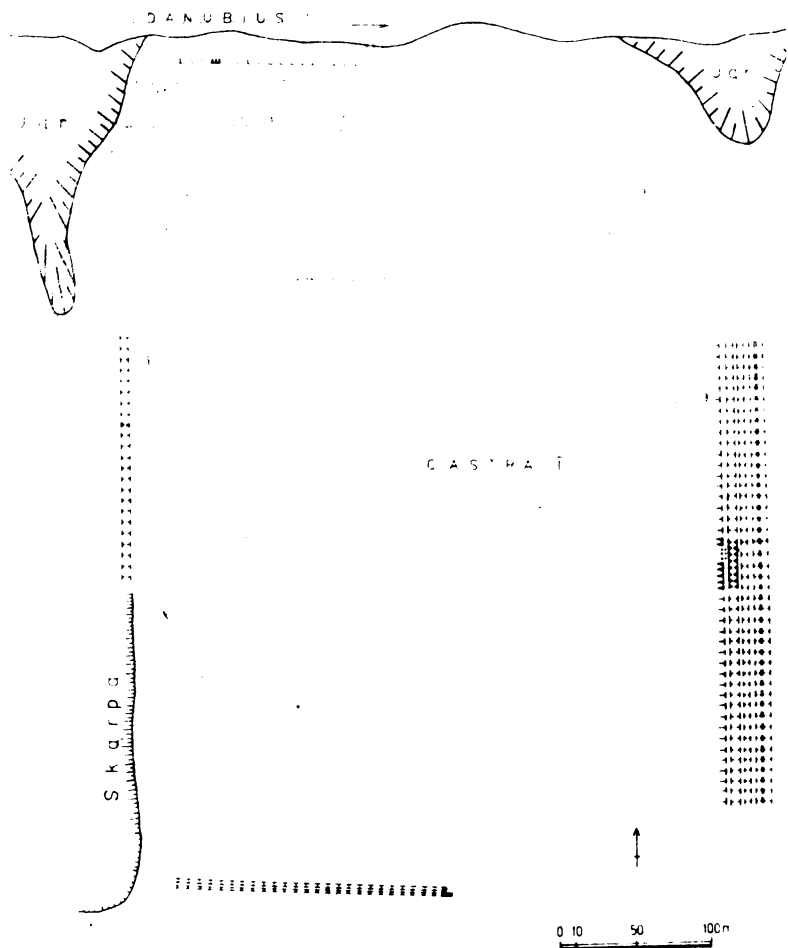
¹² Nie publikowane jeszcze wykopaliska kierowane przez K. Lewartowskiego w 1981 r.

¹³ Z. Hilezerówna, Archeologia, XII, 1961, s. 106 - 113. Wyniki tych badań zostały poddane ponownej analizie w: Sarnowski, *Legionary Defences...*

¹⁴ O funkcji i szerokości systemów rowów wokół założeń wojskowych zob. D. Baatz, *Zur Geschützbewaffnung römischer Auxiliartruppen in der frühen und mittleren Kaiserzeit*, Bonner Jahrbücher, CLXVI, 1966, s. 200 n.

¹⁵ Tzw. *camp de l'ouest* (M. Janon, *Recherches à Lambèse. I. La ville et les camps*, Antiquités Africaines, VII, 1973, s. 210 - 214).

¹⁶ Tzw. *parade ground* (G. C. Boon, *Isca. The Roman Legionary Fortress at Caerleon*, Mon., Cardiff 1972).

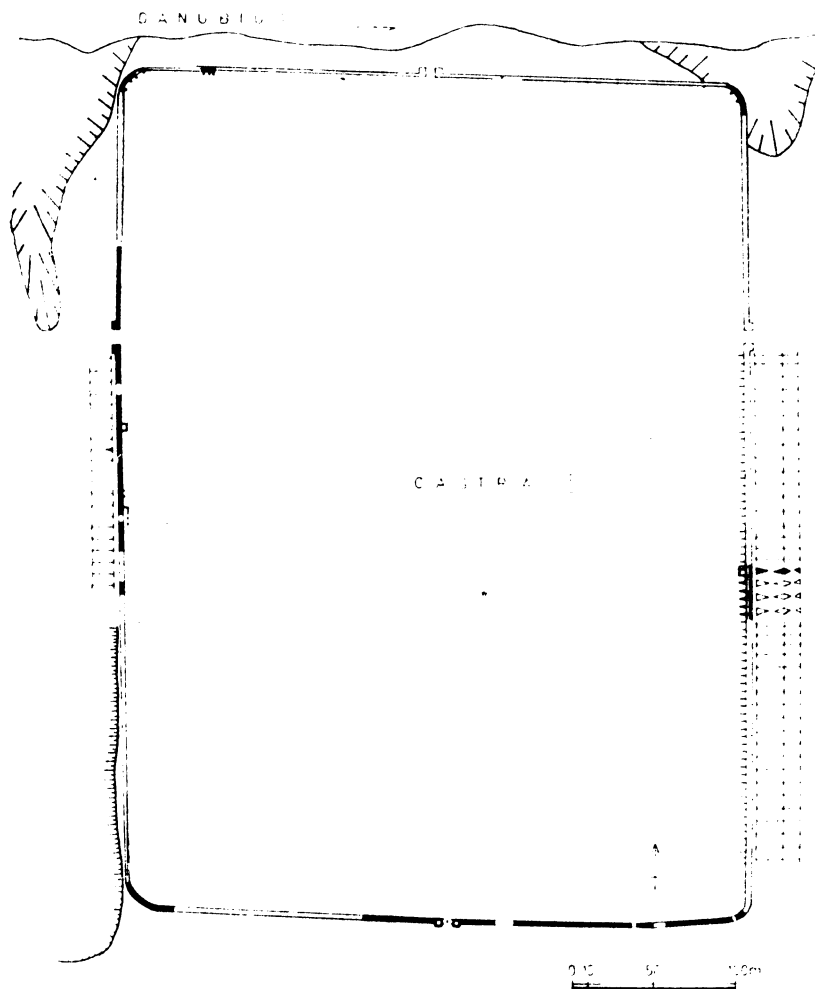

Rys. 7. Novae. Plan umocnień drewniano-ziemnych

Rys. T. Sarnowski

-ziemnych jak i kamiennych, co stwierdzono na wschodnim i częściowo także na zachodnim boku twierdzy. Istnieją dane, by sądzić, że długości takich odcinków wynosiły od ok. 46 do ok. 48 m¹⁷, tj. ok. 155 stóp. Na każdym odcinku

¹⁷ Takie są odległości mierzone na planie, które wymagają przeto jeszcze dokładnego pomiaru w terenie, między *porta principalis sinistra* pierwszej fazy kamiennej a położoną dalej na południe wieżą wewnętrzną oraz między tą wieżą a murem oporowym rampy w pobliżu przekroju GH (zob. ryc. 1). W tym miejscu od strony wewnętrznej stwierdzono odchylenie między dwoma odcinkami kurtyny wynoszące ok. 20 cm — wyraźne świadectwo proponowanego rozumienia przebiegu robót budowlanych. Por. niewiele mniejsze odcinki muru Hadriana budowane przez różne centurie (R. G. Collingwood, I. Richmond, *The Archaeology of Roman Britain*, London 1969, s. 76).

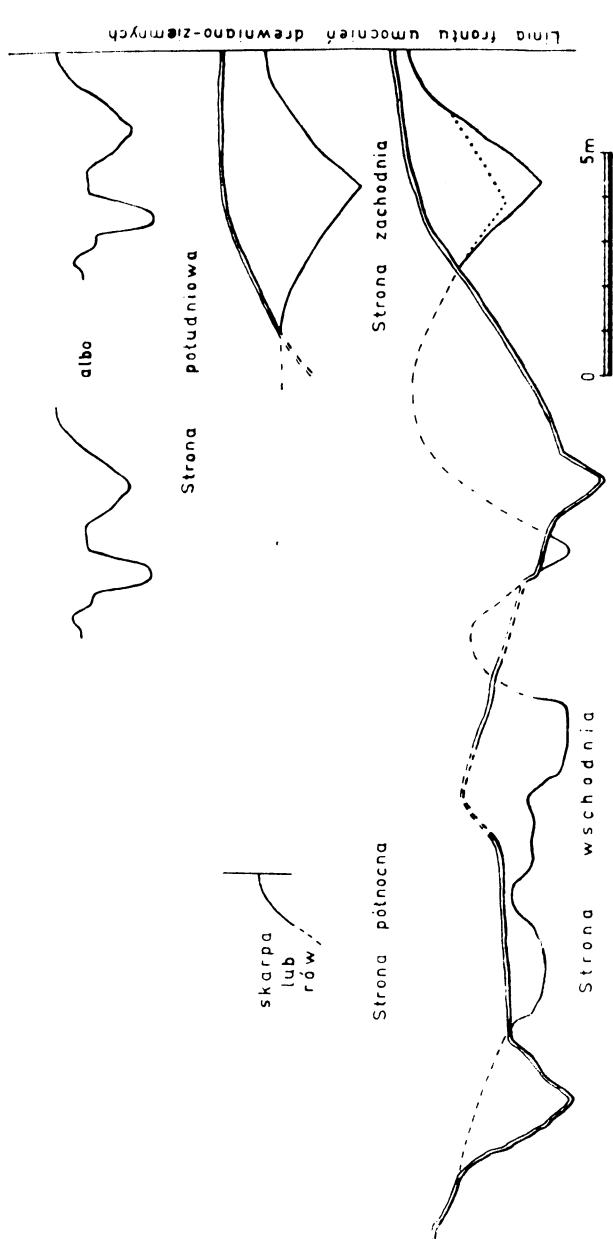

Ryc. 8. Novae. Plan najstarszych umocnień kamiennych

Rys. T. Sarnowski

pododdział legionu wznoszący fortyfikacje miałby do wykonania oprócz kurtyny muru czy wału także jedną wieżę lub rampę prowadzącą na koronę umocnień. Jest przy tym rzeczą charakterystyczną, iż tak jak na wale i murze Hadriana w Brytanii¹⁸, na wschodnim boku twierdzy legionu I Italskiego budowę odcinka umocnień zaczęto właśnie od wzniesienia wieży. Możemy się domyślać, iż wykonanie każdego odcinka powierzano jednej centurii, podobnie zresztą jak miało to miejsce w innych wojskowych fortyfikacjach rzymskich, gdzie ten

¹⁸ Ibidem, s. 79.

Ryc. 9. Novae. Przekroje rowów

Rys. T. Sarnowski

stan rzeczy potwierdzony jest epigraficznie tzw. płytami centurialnymi¹⁹. Wychodząc od znanych rozmiarów twierdzy wypada sądzić, że na jej dłuższych bokach pracowało po 10 lub 11 centurii, zaś na krótszych po 8; łącznie zatem przy wznoszeniu umocnień zaangażowanych było 36 lub 38 centurii, to jest około dwóch trzecich osobowego składu legionu. Przy całej swej schematyczności podział pracy na odcinki uwzględniał w Novae także uwarunkowania morfologiczne, a mianowicie dostępność terenu w poszczególnych miejscach. Temu zapewne należy przypisać niektóre z różnic w formie i rozmiarach fortyfikacji. Najbardziej eksponowana, środkowa część boku zachodniego i południowa boku wschodniego otrzymały lub miały otrzymać według pierwotnego projektu bardzo gruby mur bądź mur podwójny, strona zaś północna i duża część wschodniej mur pojedynczy grubości zaledwie 1,5 m²⁰.

IV. DATOWANIE PIERWSZYCH FAZ TWIERDZY

Faza umocnień kamiennych. Dotychczasowe propozycje oparte były wyłącznie na materiale archeologicznym, który pozwalał zaledwie na ogólne przypisanie pierwszej fazy kamiennej *porta decumana* i *porta principalis sinistra* na koniec I lub II w. Tymczasem wśród zabytków epigrafiki z Novae jest inskrypcja, która w moim przekonaniu może znacznie uprecyzynić to datowanie. Chodzi o duży blok z dwuwierszowego napisu budowlanego zawierającego tytułaturę Nerwy lub Trajana²¹.

Imp. Cae[sari] Ne[rvae] — — —
Po[ntif(ici)] Max(im)o] [— — —

Wydawca inskrypcji, J. Kolendo, zwraca uwagę na tendencję do unikania silnie skróconych formuł i sądzi, że cały napis umieszczony na frontonie jakiegś monumentalnej budowli zajmował cztery lub pięć podobnych bloków. Jeśli oprócz rozmiarów napisu zważymy, że jest to najstarsza ze znanych dotąd

¹⁹ Ibidem, s. 76. Podobny sposób budowy fortyfikacji małymi odcinkami jest poświadczony epigraficznie w okresie Późnego Cesarstwa także dla terenu Mezji Dolnej. Do trzech inskrypcji z Tomis, Techirghiol i Ulmetum (I. Barnea, (w:) R. Vulpe, I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei*, București 1968, s. 423 n.) należy dołączyć — jak sądzę — inskrypcję z Šumen (V. Gerasimova-Tomova, *Renseignements épigraphiques sur les mesures cadastrales des environs de Šumen sous le Bas Empire*, Izv. Nar. Muzei Šumen, VI, 1973, s. 219 - 222), która zdecydowanie wymaga ponownego wydania. Pierwszy wydawca popełnił całą serię pomyłek myląc miary powierzchni z jednostkami wojskowymi, kamienie graniczne z płytami centurialnymi, a w wyniku złego zrozumienia rumuńskiego tekstu imputując także nie popełnione błędy I. Barnea w odniesieniu do znanych wcześniej inskrypcji. W ich wyniku inskrypcja budowlana uznana została za zabytek poświadczający akcję katastralną.

²⁰ Fundament wewnętrzznego muru na boku wschodnim kończy swój bieg na projektowanej rampie i nie ma go dalej w kierunku północnym.

²¹ J. Kolendo, *Inskrypcje*, Archeologia, XXIII, 1973, s. 64 n. nr 1.

inskrypeji budowlanych z Novae i że znaleziono ją wtórnie użytą w murze przebudowanej bramy zachodniej, to jedynie słuszne wydaje się ją rozpatrywać w kontekście architektury wojskowej. Uwzględniając te dane sędzę, że inskrypcja znajdowała się pierwotnie we froncie bramy *porta principalis sinistra* pierwszej fazy kamiennej. Szerokość przelotu tej bramy wynosiła ok. 8 m²², a rekonstruowana długość napisu ok. 5 m²³.

Czy jest możliwość jeszcze bliższego datowania budowy twierdzy w kamieniu aniżeli tylko na przedział 96 - 117 r. n.e.? W odniesieniu do samego napisu J. Kolendo podkreślał, iż blok z Novae zawiera fragment tytulatury Nerwy lub Trajana, który w części inskrypcji, zwłaszcza z wcześniejszego okresu, nosił imię *Nerva Traianus*²⁴. Rozpatrując główne okresy dwóch wyżej wymienionych dekad brzemiennych w wydarzenia nad dolnym Dunajem, mało prawdopodobne jest zarówno datowanie na czas wojen dackich, w których *legio I Italica* uczestniczy²⁵, jak też i okres międzywojenny oraz bezpośrednio po wojnie, kiedy to legion z Novae aktywnie był zaangażowany w okupowaniu południowo-wschodniej Dacji, w tym i Niziny Wołoskiej, oraz w tworzeniu zrębów limesu wzdłuż górnego, a częściowo chyba i dolnego biegu Oltu²⁶. Najbardziej uzasadnione wydaje mi się datowanie na czas intensywnych przygotowań Trajana do zmagania z Decebałem. Czuwał nad nimi w części osobiście sam cesarz, który w 99 r. odbył podróż do prowincji dunajskich²⁷. Oprócz przygotowań i porządkowania spraw natury administracyjnej, co dla Dolnej Mezji dokumentuje *Horothesia* Laberiusza Maximusa z Histrii z października 100 r.²⁸, aprowizacyjnych²⁹, czysto wojskowych w postaci wymiany sił w auxyliach — na co nie bez słuszności wskazuje R. Vulpe³⁰ — miała też miejsce wzdłuż Dunaju znaczna aktywność budowlana. Poświadczona jest ona dobrze

²² A. Biernacki, *Brama zachodnia — Odcinek V*, (w:) *Novae — Sektor Zachodni* 1972, Poznań 1975, s. 8, ryc. 3.

²³ Kolendo, o. c., s. 64.

²⁴ Ibidem.

²⁵ E. Ritterling, s. v. *Legio (I Italica)*, RE, XII, 1925, 1413.

²⁶ Por. D. Tudor, *Oltenia romană*³, București 1968, s. 341.

²⁷ C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V 2: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, SBAWien, Philos.-hist. Klasse, 217, 1937, s. 57.

²⁸ V. Pârvan, *Histria IV. Inscriptii găsite în 1914 și 1915*, Analele Academiei Române, *Memoriile Secțiunii Istorice*², XXXVIII, 1916, s. 556 - 593, nr 15, 16 = AE 1919, 10. Nowy fragment publikuje D. M. Pippidi (w:) *Studii clasice*, VI, 1964, s. 331 nn.

²⁹ Kluczowym źródłem dla zrozumienia udziału Mezji Dolnej w tych przygotowaniach jest może tzw. papirus Hunt (A. S. Hunt, *Register of a Cohort in Moesia*, *Raccolta di scritti in onore de G. Lumbroso*, Milano 1925, s. 265 - 272). Niestety sprawa datowania dokumentu nie doczekała się dotąd przekonującego wszystkich rozstrzygnięcia. R. Vulpe (s. 78 n.), który opowiada się za datowaniem na 99 r., konsekwentnie też łączy aktywność niektórych pododdziałów cohort I Hispanorum veterana z przygotowaniem, m. in. aprowizacyjnymi do wojny.

³⁰ Vulpe, o. c., s. 80.

przez epigrafikę dla najbliższych okolic Żelaznych Wrót na Dunaju, koło dzis. Orsova, gdzie w 100 r. cesarz Trajan *montibus excisis anconibus sublatis viam fecit*³¹, zaś już w 99 r. prowadzono prace budowlane jeszcze nieco dalej w dół rzeki w forcie Prahovo (Aquae)³². Na wschód od Novae aktywność budowlana za namiestnictwa Laberiusa Maximusa w 100 lub 101 r. poświadczona jest w Ruse (Sexaginta Prista)³³, gdzie jakąś budowlę wznoszą *cives Romani consistentes Sexaginta Prista*. Te chronologiczno-terytorialne ramy dla datowania czasu budowy kamiennych umocnień w Novae należy uzupełnić inskrypcjami z Dobrudży, a mianowicie z Hirsova i Sacidava, gdzie w 103 i 106 r. wzniesiono forty pomocniczych oddziałów³⁴ oraz z Barboşi (Caput Bovis?), gdzie dopiero w 112 r. doszło najprawdopodobniej do przebudowy w kamieniu wcześniejszego fortu drewniano-ziemnego³⁵. Sądzę, że inauguracyjne inskrypcje z wojskowych kwater mniejszych oddziałów położonych daleko na wschód od Novae, nieco na uboczu frontu zmagania z Dakami, pozwalają uważać lata powojenne i między dwiema wojnami za okres *ante quem* dla budowy kamiennej twierdzy legionowej *I Italica*. W naszej propozycji datowania opowiadamy się za ok. 100 r., który wydaje się najprawdopodobniejszym momentem wzniesienia murów kamiennych przez ten legion w swojej stałej siedzibie. Dodajmy, że na ten sam czas przypada przebudowa ostatnich, nie zamienionych wcześniej na kamienne, twierdz legionowych nad środkowym Dunajem (Vindobona i Carnuntum), Noviomagus w Germanii i wkrótce potem Eburacum, Deva i Isca w Brytanii³⁶.

Istnieją i inne przesłanki uwierzytelniające naszą propozycję. Zgodnie z powszechnie przyjmowaną interpretacją, sceny XXXIII - XLV na kolumnie Trajana ilustrują drugą, zimową kampanię pierwszej wojny dackiej (101/102 r.), która w następstwie niespodziewanego ataku Daków i ich sprzymierzeńców na Mezję Dolną rozegrała się na prawym brzegu Dunaju³⁷. W kampanii tej

³¹ CIL III 1699 = 8267. Por. też drugą *Tabula Traiana* z Dzerdapu (J. Šašel, JRS, LXIII, 1973, s. 80 nn.).

³² CIL III 1642 (zob. s. 1446).

³³ V. Velkov, *Iz istorii niżnedunajskiego limesa v konce I v. do n. e.*, VDI, 2, 1961, s. 69 - 77. Por. też V. Dimova, V. Doikov, *Sexaginta Prista*, Izv. na Nar. Muzei v Ruse, I, 1964, s. 11 n.

³⁴ A. Rădulescu, M. Bărbulescu, *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie inférieure entre 103 et 108 de n. è.*, Dacia, XXV, 1981, s. 356 nn., nr 2; E. Doruțiu-Boilă, *Inscriptiile din Scythia Minor*, București 1980, s. 120 n., nr 94.

³⁵ CIL III 777; Doruțiu-Boilă, o. c., s. 300 - 302, nr 292; N. Gostar, *Arheologia Moldovei*, IX, 1980, s. 69 - 73.

³⁶ Zob. H. v. Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Opladen 1975, s. 150 nn.

³⁷ C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, II, Berlin 1900, s. 155 nn.; Patsch, o. c., passim; R. Vulpe, *La victoire de Trajan à Nicopolis ad Istrum*, (w:) *Studia in honorem V. Beševliev*, Sofia 1978, s. 463 - 474.

zbudowane wkrótce potem Nicopolis ad Istrum było miejscem jednej z bitew, zaś Novae najprawdopodobniej głównym portem, do którego Dunajem sprowadzono posiłki i zaopatrzenie. Razem z nimi przybył także sam cesarz, którego widzimy w scenie XXXV. W murach widniejących na tej scenie nad rzeką i portem wielu badaczy dopatruje się właśnie Novae³⁸. Mocno skonwencjonalizowany sposób przedstawiania ani nie przeczy, ani wiążąco nie potwierdza tego domysłu, niemniej cała sekwencja chronologiczna opowiadania czyni bardzo prawdopodobną proponowaną identyfikację. Jeśli jest ona słuszna, murowana architektura na przedstawieniu może być tylko wyobrażeniem kamiennej twierdzy legionu I Italskiego. Szczęśliwie dysponujemy także i innym, mniej dyskusyjnym źródłem, rzucającym nowe światło na omawianą tutaj sprawę. Chodzi o trzy prostokątne plomby ołowiane z Novae z napisami *IMP(erator) TR(aianus)*³⁹. L. Mrozewicz, który publikuje te plomby, wiąże je słusznie z wojnami dackimi Trajana i przypuszcza, że opatrywano nimi wszystkie towary, jakie wysyłane były przez centralną intendenturę na wojnę z Dakami, jak i osobisty majątek cesarza. Ze swej strony uważałbym, że propozycję datowania plomb można zacieśnić albo do okresu bezpośrednich przygotowań do wojny, albo też do pierwszej wojny dackiej, a w jej obrębie do kampanii na przełomie 101 i 102 r. w Mezji Dolnej. Druga możliwość potwierdzająca identyfikację sceny XXXV z kolumny Trajana, jest — jak sądzę — prawdopodobniejsza, bo właściwie tylko wtedy w Novae mogły się znaleźć bagaże samego cesarza, bądź tej części armii, z którą przebywał. Dobrą analogią, wskazaną zresztą przez L. Mrozewicza, służą cesarskie plomby z baz aprowizacyjnych na Wale Hadriana w South Shields i Brough under Stainmore⁴⁰ z lat 208 - 211, tj. z czasu szkockiej kampanii, w której zarówno Septymiusz Sewer jak i Karakalla osobiście uczestniczyli. Jest rzeczą zrozumiałą, że dla należytego zabezpieczenia i obsługi wojskowych dostaw napływających Dunajem była niezbędna nie tylko dobrze umocniona twierdza — baza, lecz także i odpowiednie instalacje portowe. Dotąd nie odkryto takich w Novae, dysponujemy natomiast inskrypcją, która nie pozwala żywić wątpliwości, iż istniała tu wtedy stacja celna, której racją bytu mógł być przede wszystkim port. Chodzi o wystawioną w Novae i datowaną znowu na ok. 100 r., za namiestnictwa Laberiusa Maxi-

³⁸ Por. m. in. Cichorius, l. c.; Patsch, o. c., s. 68; Ch. G. Starr, *The Roman Imperial Navy*, 31 B. C. - A. D. 324, New York 1941, s. 135; Vulpe, *La victoire...*, s. 165; W. Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule*, Berlin 1977, s. 18.

³⁹ Jedną plombę publikuje K. Žuglev, *Ikonomičeskoto položenije v Trakija i Mizija i targovskite im otnošenija s Italija prez I i II v. ot n. e.*, God. Sof. Univ. Fil. Fak., LIX, 3, 1965, s. 250, fig. 60. Dwie pozostałe i inne plomby z Novae publikuje L. Mrozewicz, *Plomby z Novae*, *Archaeologia*, XXXII, 1981 (w druku). Dziękuję bardzo autorowi tej publikacji za możliwość jej wykorzystania jeszcze przed ukazaniem się w druku.

⁴⁰ I. A. Richmond, *The Roman Fort at South Shields*, *Archaeologia Aeliana*, XI, 1934, s. 99, 101 n.; idem, *Roman Lead Sealings from Brough-under-Stainmore*, *Tr. Cumb. Westm. Ant. Soc.*, XXXV, 1936.

musą, dedykację wotywną Melichrisosa, pełniącego urzędnicze funkcje niewolnika dzierżawcy okręgu celnego o imionach P. Caragonius Philopalaestros⁴¹.

Zebrane wyżej dane wydają się wskazywać na znaczącą rolę Novae w operacjach wojennych Trajana. Nawet jeśli wynikała ona dopiero ze zmiennych losów I wojny dackiej, trudno przypuścić, by przeznaczona w niej do udziału *I Italica* mogła zostawić swą stałą mezyjską siedzibę nie ufortyfikowaną kamiennymi murami.

Faza umocnień drewniano-ziemnych. Bardzo ubogi materiał archeologiczny z wypełnisk rowów pierwszej, drewniano-ziemnej fazy twierdzy oraz współczesnych jej warstw w *intervallum* nie daje podstaw do bliższego datowania. Moneta Tyberiusza w ziemi wału, fragment czarki rodzaju *terra nigra* i uchwyt lampy⁴² czynią możliwe datowanie zarówno na okres flawijski jak i Trajana. Precyzyjnych danych dostarcza natomiast analiza dwóch naturalnych wypełnisk wewnętrznego rowu wschodniej strony twierdzy. Wskazuje ona niedwuznacznie, że od czasu wykonania umocnień drewniano-ziemnych do chwili budowy właściwego muru obronnego minęło od 12 do 14 lat. W stratygrafii naturalnego wypełniska każdy rok zapisał się dwiema warstwami, a mianowicie cienką warstwą ziemi ciemnej i grubszą jasną⁴³. Nałożyły się one w wyniku naturalnej akumulacji gruntu, w której do powstania warstw ziemi jasnej dochodziło przez spływanie wraz z wodą jasnej ziemi wału w sezonie zimowo-wiosennym, zaś do powstania warstw ziemi ciemnej latem i jesienią przez gnicie wyrosłych traw i osadzanie się zatrzymywanych przez nie drobinek humusu nanoszonych wiatrem⁴⁴.

Jeśli zatem fortyfikacje kamienne zbudowane zostały ok. 100 r., jak to staraliśmy się wykazać wyżej, czas wznoszenia umocnień drewniano-ziemnych należy umieszczać ok. 86 r. Dodajmy od razu, że w trakcie tych robót jakaś specjalna sytuacja sprawiła, iż zaniechano budowy murów kamiennych na rzecz pośpiesznie wykonanego wału, którym zakryto ledwie ukończony fundament muru wewnętrznego. Nie mogło przy tym chodzić o sytuację zupełnie nie przewidywaną, o czym świadczy fakt, że przed wzniesieniem fundamentu zrobiona została drewniana wieża. Budowniczowie fortyfikacji według zamierzonego

⁴¹ D. Detschew, *Antike Denkmäler aus Bulgarien*, ÖJh, 2, XXXI, 1939, s. 130 - 132, nr 7, ryc. 52 = AE 1940, 100. Zob. uzupełnienie tekstu na podstawie AE 1919, 10 przez H. Nesselhaufa (*Publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, Epigraphica, I, 1939, s. 334). Por. S. J. de Laet, *Portorium. Etude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Brugge 1949, s. 204 n.

⁴² Sarnowski, *Legionary Defences...*

⁴³ Rysunek przekroju dokumentującego tę sytuację zostanie opublikowany w *Archeologii* 1981.

⁴⁴ O mechanizmie powstawania naturalnych wypełnisk rowów zob. S. Limbrey, *Soil Science and Archaeology*, London 1975, *passim*.

projektu kamiennych umocnień najwyraźniej liczyli się i byli przygotowani na możliwość odstąpienia od pierwotnego planu i wykonania ziemnych obwałowań. Tak też zresztą się stało.

Datowanie ziemnych umocnień w Novae przypada na krytyczne dla Mezji lata 85 - 89, w których Rzymianie toczyli ze zmiennym szczęściem wojnę z Dakami. Wprawdzie nie dysponujemy tak szczegółowymi relacjami jak dla wojen dackich Trajana, niemniej wiadomo, że głównym teatrem dramatycznych zmagañ była wschodnia część Mezji, która właśnie wtedy (86 r.) stała się oddzielną prowincją, a także obszary położone po drugiej stronie Dunaju⁴⁵. Choć zniszczenia spowodowane wtargnięciem Daków do Mezji zimą 85 r., być może gdzieś między Oescus a Novae⁴⁶, nie dotknęły samych siedzib legionów, ich rozmiary były na tyle poważne, że odtworzenie poprzedniego stanu i instalowanie nowych założeń wojskowych wymagało zapewne prowadzenia robót budowlanych w różnych punktach dunajskiego limesu. Jeśli przyjąć nową, sugestywną rekonstrukcję wydarzeń zaproponowaną przez G. Alföldy i H. Halfmanna⁴⁷, odpowiednią chwilą do podjęcia takich robót mogła być dopiero ostatnia faza wojny (87 lub 88 r.), w której najprawdopodobniej pod wodzą namiestnika Dolnej Mezji Corneliusa Nigrinusa od pewnego momentu uczestniczyła chyba również *legio I Italica*. Stan pewnej tymczasowości, jaki stwierdzamy w pracach prowadzonych w Novae, tłumaczyłby się dobrze przebiegiem całej wojny, w której co jakiś czas wprowadzane były do akcji coraz to nowe siły. Rezygnację z budowy fortyfikacji kamiennych na rzecz ziemnych obwałowań wiązać zapewne należy ze skierowaniem legionu z Novae lub tylko jego części do działań polowych.

V. PROBLEM DYSLOKACJI MEZYJSKICH LEGIONÓW W DRUGIEJ POŁOWIE I WIEKU W ŚWIELE WYKOPALISK W NOVAE

Poczynione obserwacje prowadzą do wniosku, że najwcześniejszą drewniano-ziemną twierdzą położoną w miejscu zajętym później przez umocnienia kamienne trzeba przypisać nie dla *legio VIII Augusta*⁴⁸, która najprawdopodobniej stacjonowała w Novae od 45/46 do 69 r.⁴⁹, lecz legionowi I Italskiemu w okresie od ok. 86 do ok. 100 r. Taki stan rzeczy stawia przed nami pytanie dotyczące losów *I Italica* w okresie od 69 lub 70 r., tj. od chwili przybycia do

⁴⁵ Patsch, o. c., s. 5 nn.

⁴⁶ Ibidem, s. 18.

⁴⁷ G. Alföldy, H. Halfmann, *M. Cornelius Nigrinus Curvatus Maternus. General Domitians und Rivale Trajans*, Chiron, III, 1973, s. 357 nn.; Por. też Patsch, o. c., s. 5 - 31; E. Doruțiu-Boilă, *Der niedermösische Limes unter Domitian. Zu einer Inschrift aus Ephesos*, Studien zu den Militärgrenzen Roms, II, Köln 1977, s. 291.

⁴⁸ Za taką możliwością opowiada się S. Parnicki-Pudółko, *Castra*, s. 162.

⁴⁹ Ritterling, o. c., 1469.

Mezji⁵⁰, do czasu budowy umocnień z ok. 86 r. Wydaje się, że można brać pod uwagę dwie ewentualności. Pierwsza: legion zajmował inną twierdzę w okolicy Novae, którą trzeba dopiero odkryć, tak samo zresztą jak i założenie wojskowe legionu *VIII Augusta*. Druga ewentualność: legion stacjonował w innym punkcie prowincji. W związku z tym należałoby z większą niż dotąd rezerwą traktować poprawkę wniesioną przez wydawcę do tekstu Ptolemeusza, który adnotację *I Italica* zamiast przy nazwie Durostorum postawił obok Novae⁵¹. Niewykluczone zatem, iż przybyłe z Italii do Mezji w 69 lub 70 r. dwa nowe legiony, a mianowicie *V Alaudae* i *I Italica* rozlokowane były nie tak jak proponował niedawno A. Mócsy⁵², lecz w sposób bliższy starej sugestii C. Patscha⁵³. Uważał on, że *V Alaudae* stanęła w Durostorum, zaś *I Italica* w Novae. Ta ostatnia lokalizacja była prawie powszechnie podzielana przez badaczy problemu. Na podstawie ostatnich badań, w okresie 69/70 - 86 r. skłonny byłbym raczej widzieć w Novae *V Alaudae*, zaś w Durostorum *I Italica*. Legion I Italski przeniesiony w czasie wojen Domicjana z Durostorum do Novae, a więc w pobliże głównego frontu dackiego, nie zajmowałby dokładnie miejsca starych instalacji chociażby dlatego, że jego poprzednik (*V Alaudae*) został rozgromiony przez Daków, stracił najprawdopodobniej swego orla i przestał istnieć. Nad bezpieczeństwem długiego odcinka limesu nad dolnym Dunajem na wschód od Novae czuwałyby odtąd aż do nowych zmian w rozmieszczeniu legionów za Trajana oddziały pomocnicze i flota podporządkowane prefektowi *classis Moesicae et ripae Danuvii*. Istnienie tej prefektury jest poświadczone dla okresu panowania Domicjana⁵⁴.

⁵⁰ Ibidem, 1410.

⁵¹ *Claudii Ptolemaei Geographia*, III. 10, 5 (ed. K. Müller, Paris 1883). Adnotacja λεγιών πρώτη Ἰταλική figuruje w jednym kodeksie obok Durostorum, w trzech innych brak jej. K. Müller (s. 465 n.) uważa ją za pomyłkę i przypisuje tę adnotację Novae. Sprawę tę dyskutowali przypisując pomyłkę bądź to samemu Ptolemeuszowi bądź średnio-wiecznemu skrybie m. in. E. Beuchel (*De legione Romanorum I Italica*, Lipsiae 1903. s. 61 - 70) i H. van de Weerd (*Étude historique sur trois légions romaines du Bas-Danube*, Louvain-Paris 1907, s. 250 nn.). Nie można chyba wykluczyć możliwości, że redagując objaśnienia do mapy świata w części dotyczącej Mezji Ptolemeusz niekoniecznie musiał dysponować we wszystkich wiadomościami z doby panowania Trajana, tym bardziej, że właśnie wtedy zachodziły duże zmiany w dyslokacji legionów mezyjskich.

⁵² Na kruchej podstawie w postaci inskrypcji weterana z Morane (N. Vulčić, *Spomenik*, XCVIII, 1941 - 1948, s. 222, nr 441) A. Mócsy (*Romanisation und Gesellschaft in den Römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, s. 50 i przyp. 35) uważa, że *V Alaudae* stacjonowała na terenie późniejszej Mezji Górnej. Pogląd ten wydaje się podzielać L. Mrozewicz (*Strategiczne przesłanki utworzenia rzymskiej prowincji Mezji Dolnej*, *Meander*, XXX, 7 - 8, 1975, s. 287). Por. też R. Syme, *Rhine and Danube Legions under Domitian*, *JRS*, XVIII/1, 1928, s. 45 n.; E. Doruțiu-Boilă, *Some Observations on the Military Funeral Altar of Adamclisi*, *Dacia*, V, 1961, s. 351.

⁵³ Patsch, o. c., s. 3, 46.

⁵⁴ Doruțiu-Boilă, *Der niedermösische Limes...*, s. 289 nn.

Zmiany zachodzące w rozlokowaniu kolejnych jednostek stacjonujących nad Dunajem u ujścia Dermendere, czy może raczej zmiana siedziby samej *I Italica* w I w. n.e., a więc przed pojawieniem się dzieła Ptolemeusza, w którym po raz pierwszy spotykamy się z nazwą *Novae*, czyni bardzo prawdopodobny związek tej zmiany z pochodzeniem nazwy⁵⁵. W losach każdego legionu podobna zmiana była zawsze bardzo ważnym wydarzeniem, które na trwałe wchodziło do historii jednostki i długo potem odnotowywane było przy różnych okazjach, czego najlepszym bodaj świadectwem jest mowa cesarza Hadriana do żołnierzy *legio III Augusta* w Lambaesis⁵⁶.

VI. FORTYFIKACJE LEGIONU I ITALSKIEGO W NOVAE I LIMES DOLNEJ DACJI

Bardzo rzadkie występowanie w architekturze twierdz legionowych fortyfikacji złożonych z dwóch murów i nasypu ziemnego między nimi⁵⁷ każe zwrócić baczniejszą uwagę na pierwotny, domicjański projekt umocnień w *Novae*. Nie został on zrealizowany, a ze starych rozwiązań w umocnieniach doby Trajana zatrzymano tylko ziemne rampy obudowane murem oporowym, co poświadcza konstrukcja odkrywana na zachodnim boku twierdzy⁵⁸.

W tym kontekście bardzo znaczące wydają się podobieństwa projektowanych fortyfikacji w *Novae* do urządzeń obronnych kilku fortów limesu Dolnej Dacji wzdłuż górnego biegu Oltu oraz fortu w Draja de Sus (Nizina Wołoska; ryc. 10). W podwójnych murach tych wojskowych założeń (Boița — Caput Stenarum⁵⁹, Hoghiz⁶⁰, Brețcu — Angustia⁶¹, Draja de Sus — Ramidava?

⁵⁵ Odmienny pogląd reprezentuje m. in. Ž. Velkova (*Der thrakische Ursprung des Namens der Stadt Novae (Moesia inferior)*, Klio, LVIII, 1976, s. 41 nn.).

⁵⁶ CIL VIII 18 042 i AE 1900, s. 33 - 35; R. Cagnat, *Les deux camps de la légion IIIe Auguste à Lambèse*, Memoires de l'Académie des Inscriptions, XXXVIII, 1908, s. 219; Janon, o. c., s. 211.

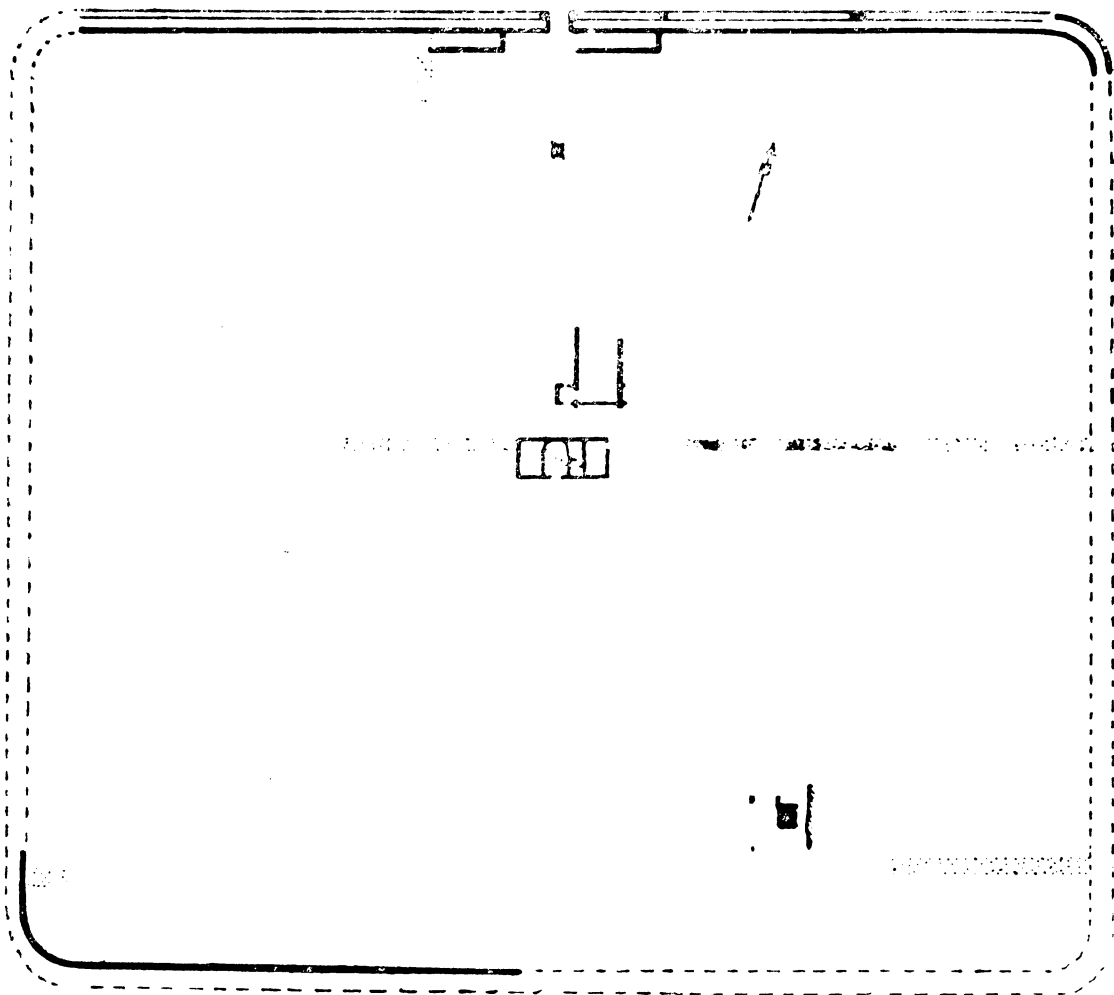
⁵⁷ Jedyne pewne przykłady pochodzą z Vindonissa (R. Laur-Belart, *Vindonissa. Lager und Vicus*, Berlin-Leipzig 1935, s. 19, pl. 8, 1) i Vindobona (A. Neumann, *Forschungen in Vindobona, 1948 bis 1967*, Wien 1967, s. 13, Beilage I). Niezbyt jasną sytuację obserwujemy natomiast w południowym murze twierdzy w Carnuntum (M. von Groller, (w:) *Der römische Limes in Österreich*, III, 1902, s. 33 nn.). Por. też zebrane przez D. Protase (*Römische Lager mit doppelten Umfassungsmauern in Dakien*, (w:) *Limes. Akten des XI. Intern. Limeskongresses*, Budapest 1977, s. 310, przyp. 4) przykłady podwójnych murów w kilku fortach oddziałów pomocniczych limesu germańskiego.

⁵⁸ K. Bykowski, *Archeologia*, XXX, 1979, s. 210 nn., ryc. 64.

⁵⁹ N. Lupu, *Săpăturile de la Boița*, Materiale și cercetări arheologice, VII 1961, s. 416, 421, pl. IV 1; M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolt-Boița*, Materiale..., VI 1959, s. 429 nn., ryc. 27, 29.

⁶⁰ K. Horedt i inni, *Raportul colectivului asupra săpăturilor executate în regiunea Târnava-Mare*, SCIV, I, 1, 1950, s. 124, plan i ryc. na s. 125 i 130.

⁶¹ M. Macrea i inni, *Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sft. Gheorghe-Brețcu* 1950, SCIV, II, 1, 1951, s. 288 nn.; N. Gudea, *Das Römerlager von*

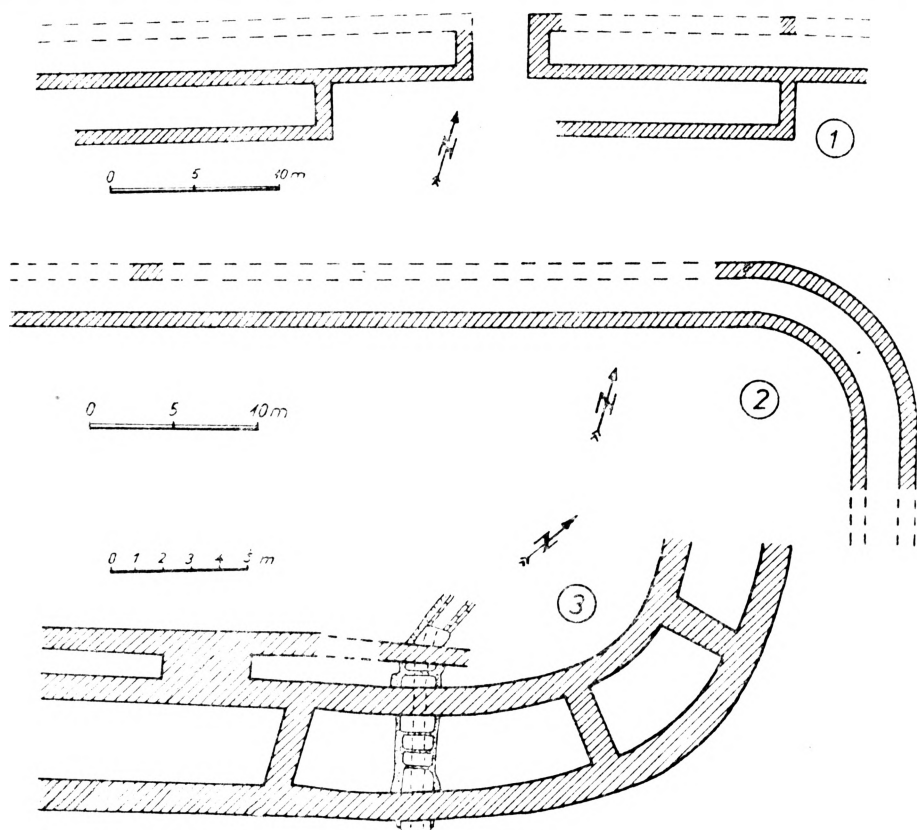
Ryc. 10. Draşna de Sus. Plan (wg Gh. Ştefan)

(ryc. 11) usytuowanych w pobliżu ważnych przejść karpaccich z Muntenii do Siedmiogrodu, badacze rumuńscy od dość dawna dopatrują się typologicznej osobliwości wspomnianego odcinka limesu w odróżnieniu od pozostałych linii granicznych Dacji⁶². Do wyliczonych za D. Protase i K. Horedt fortów⁶³

Breţcu (Angustia). *Versuch einer Monographie*, Acta Musei Porolissensis, IV, 1980, s. 255 - 365 (non vidi).

⁶² M. Macrea, *Şantierul arheologic...*, s. 436. Pogląd ten rozwijają K. Horedt, (*Die südsiebenbürgische Limesstrecke Dakiens*, Studien zu den Militärgrenzen Roms, II, Köln 1977, s. 334) i D. Protase (o. c., s. 303 nn.; idem, *Castre romane cu dublu zid de incinta descoperite în Dacia*, Sargetia, XIII, 1977, s. 191 - 202). Por. też D. Aliu, *Tortürme der Römerlager in Dazien*, Acta MN, X, 1973, s. 117).

⁶³ Protase, l. c.; Horedt, *Die südsiebenbürgische Limesstrecke ...*, passim.

Ryc. 11. Umocnienia fortów południowo-wschodniej Dacji

1, 2 — Drajna de Sus; 3 — Hoghliz (wg. D. Protase)

dołączałbym jeszcze podwójne mury z cegieł w Slăveni nad dolnym Oltem, gdzie jednakowoż — ze względu na niedostatki dokumentacji — forma umocnień nie jest dość pewna⁶⁴.

Wydaje się słuszne założenie, iż wspomniane forty wykonane zostały w ramach jednego programu budowy umocnień limesowych południowo-wschodniej Dacji, tym bardziej, że ich prawdopodobne datowania są bardzo zbliżone i przypadają na okres panowania Trajana i Hadriana⁶⁵. Przed utworzeniem prowincji Dolna Dacia w 119 r. teren Muntenii i Oltenii, na którym znajdują się te forty, tworzył składową część Mezji Dolnej⁶⁶. Zrozumiałe jest

⁶⁴ Por. Tudor, o. c., s. 306 - 311, ryc. 82; idem, *Le rôle défensif du camp romain de Slăveni sur le limes Alutanus en Dacie inférieure*, Studien zu den Militärgrenzen Roms, II, Köln 1977, s. 399 n.

⁶⁵ Protase, *Römische Lager...*, s. 310.

⁶⁶ B. Gero v, *Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien*, Klio, XXXVII, 1959, s. 210; M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, Acta MN, III, 1966, s. 130, 150.

więc przeto, że zarówno budowa jak i obsada pierwszych umocnień nowej linii granicznej musiała być dokonana siłami dolnomezyjskiej armii. Podstawowe źródło do poznania wojskowej obsady Dolnej Dacji, a mianowicie dyplom z Palamarcia ze 140 r. oraz wcześniejsze dyplomy i inne źródła obrazujące stan auxiliów nad dolnym Dunajem, wskazuje wyraźnie, że oddziały poświadczone w rozpatrywanych fortach dackich stemplami na ceglach należały pierwotnie do wojska Dolnej Mezji⁶⁷. Choć były to przede wszystkim oddziały pomocnicze, jednakowoż nie może raczej ulegać wątpliwości, że w ich budowie czy tylko w projektowaniu uczestniczyli legioniści, którzy — jak zawsze bardziej biegli w prowadzeniu robót budowlanych od żołnierzy auxiliów — zapewniali prawdopodobnie niezbędną pomoc fachową. Byli nimi żołnierze legionów dolnomezyjskich, a więc z *legio I Italica*, *V Macedonica* i nowo przybyłego *XI Claudia*, których obecność w różnych punktach nad Oltem i na Nizinie Wołoskiej udokumentowana jest m.in. stemplami na ceglach i dachówkach⁶⁸.

W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje najlepiej datowany i zapewne najstarszy z fortów o podwójnych murach w Drajna de Sus⁶⁹. Zbudowany on został między dwiema wojnami dackimi lub już w czasie pierwszej wojny, tj. ok. 101 r. Około 118 r. fort został ewakuowany wraz z zaniechaniem stałej obsady wojskowej terenu Niziny Wołoskiej. Zarówno swymi wymiarami, formą ramp ziemnych, techniką wykonania, jak i zapewne sposobem przebudowania umocnień ziemnych na kamienne fort w Drajna de Sus przypomina do złudzenia mury wschodniego boku w Novae. Te daleko idące zbieżności znajdują wyjaśnienie w obsadzie fortu złożonej z *vexillationes* trzech legionów mezyjskiej armii (*I Italica*, *V Macedonica* i *XI Claudia*) i z pochodzącej także z mezyjskiego wojska *cohors I Commagenorum*⁷⁰. Warto przy tym zaznaczyć, że w stemplowanym materiale budowlanym z Drajna zdecydowanie przeważają cegły legionu *I Italica*⁷¹.

⁶⁷ Gerov, o. c., s. 208 nn.; J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praha 1978, passim. Dodajmy, że w Novae osiedlony był weteran z *ala I Asturum*, która później stacjonowała w Hoghiz (nie publikowany nagrobek). Jest bardzo prawdopodobne, że jednostka ta była jednym z auxiliów legionu I Italskiego (B. Filov, *Izv. na Istor. Družestvo*, II, 1906, s. 58, 61).

⁶⁸ G. Florescu, C. C. Petolescu, *Inscriptiile Daciei Romane*, II. Oltenia și Muntenia, București 1977, nry 235, 556 - 559, 600, 636 (stemple legionu *I Italica*), por. też nr 235 z Sucidava.

⁶⁹ Gh. Ștefan, *Le camp romain de Drajna de Sus*, Dacia, XI - XII 1945 - 1947, s. 115 nn.; G. Florescu, *Problema castrelor romane de la Mălăiești, Drajna de Sus și Pietroasa*, Omagiu lui C. Daicoviciu, București 1960, s. 227.

⁷⁰ Florescu, Petolescu, o. c., s. 233 - 235, nr 600 - 603.

⁷¹ Gh. Ștefan, o. c., fig. 5; Protase, o. c., s. 304. Reprezentowane są stemple trzech typów (Florescu, Petolescu, o. c., s. 234, nr 600).

Uderzające wręcz podobieństwa w architekturze umocnień Draja de Sus i projektowanych w Novae każą widzieć w zastosowanych rozwiązaniach wyraz korzystania z tych samych wzorów, a także rodzaj stylu czy może raczej przyzwyczajen budowlanych legionu I Italskiego. Nie byłaby to sytuacja wyjątkowa. Podobną obserwujemy w Afryce, gdzie *legio III Augusta* konstruuje takie same bramy zarówno w swej siedzibie w Lambaesis, jak i nadgranicznym forcie Bou Njem⁷². Pod uwagę wszakże musimy brać także i inną ewentualność, a mianowicie istnienie w obrębie wojskowego budownictwa obronnego jakby regionalnego stylu⁷³, właściwego dla legionów dolnodunajskiego, a może także środkowodunajskiego odcinka limesu. Uczestnicząca w projektowaniu i budowie fortów Dolnej Dacji *legio XI Claudia* także miała zapewne w bagażu swych doświadczeń opanowaną technikę i zwyczaj wznoszenia podwójnych murów obronnych. Za taką linią murów, wzniesionych wprawdzie wcześniej przez inny legion, znajdowała się przez długie lata jej stała siedziba w Vindonissa⁷⁴. Do wykształcenia wspomnianego stylu doszło może w związku ze szczególną rolą środkowo- i dolnodunajskiego odcinka limesu w całym systemie obronnym Cesarstwa oraz charakterem i stopniem kulturowego zaawansowania plemion żyjących nad Dunajem, szczególnie jego dolnym biegiem. Materialnym wyrazem stylu byłby może również dość osobliwy plan najwcześniejszych bram kamiennych w Novae z wysuniętymi na zewnątrz wieżami⁷⁵. W wojskowej architekturze na Zachodzie podobne, skuteczniejsze w obronie, rozwiązania pojawiają się dopiero pod koniec II w.⁷⁶ Nad dolnym Dunajem plemiona geto-dackie posiadały już od dość dawna spore doświadczenia w obleganiu umocnionych miast i fortów⁷⁷. Dodajmy, że w okresie między dackimi wojnami Domicjana i Trajana, a więc bezpośrednio przed budową kamiennych murów w Novae, Decebal korzystał z usług rzymskich rzemieślników różnych specjalności, głównie dla celów

⁷² Por. R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs*², Paris 1912, s. 441 nn.; R. Rebuffat, *Bu Njem 1970*, Libya Antiqua, VI - VII, 1969 - 1970, fig. 1.

⁷³ Dla innych części Cesarstwa dopuszczają taką możliwość D. Baatz (Germania, LI 1973, s. 539) i R. Rebuffat, (w:) J. P. Callu i inni, *Thamusida*, I, Paris 1965, s. 169 n.

⁷⁴ Laur-Belart, l. c.

⁷⁵ T. Sarnowski, *Novae jako siedziba pierwszego legionu Italskiego*, Archeologia, XXVII, 1976, s. 53 n.

⁷⁶ Por. m. in. T. Bechert, *Römische Lagertore und ihre Bauinschriften*, BJb, CLXXI, 1971, s. 239 oraz uwagi D. Baatza, l. c.

⁷⁷ Przykładami służą udokumentowane wzmiankami u Owidiusza forty w Aegissus i Troesmis, które przejściowo zostały zdobyte przez Getów na krótko przed ustanowieniem władzy rzymskiej w Dobrudży (Chr. M. Danov, *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels*, ANRW, VII, 1, 1979, s. 132 n.).

wojskowych⁷⁸. W tej sytuacji zrozumiałe jest, że legionowi architekci z Novae zastosowali wyjątkowe w architekturze militarnej tego okresu rozwiązania obliczone na znajomość technik oblężniczych ze strony przeciwnika⁷⁹.

Uniwersytet Warszawski (Warszawa)

LES PREMIERS REMPARTS DE NOVAE ET LES GUERRES DACES DE DOMITIEN ET DE TRAJAN

Résumé

La présente contribution a pour base les résultats de recherches menées par son auteur dans la partie est de la forteresse de la légion (fig. 1, 2). L'analyse des coupes à travers des remparts et des fosses fait ressortir les étapes de la construction et du fonctionnement du système de défense (fig. 3, 4) depuis sa fondation jusqu'au démantèlement datant du IVe s. (côté est). Toujours en partant de cette analyse l'auteur présente un essai de reconstitution des remparts en pierre (fig. 6) et d'un projet, jamais réalisé, qui était à l'origine des défenses légionnaires (fig. 4). L'étendue des fortifications, leurs dimensions et secteurs (fig. 7, 8) ainsi que les conclusions touchant l'organisation des travaux de construction font l'objet des propos dans le chapitre III. Plus loin, l'auteur s'arrête à la datation. La discussion sur cette question, étudiée auparavant, uniquement à partir des données archéologiques peut être enrichie — suivant l'auteur — par une inscription portant les noms de Nerva ou de Trajan et par toute une série des prémisses indirectes. Les plombs de Novae portant le nom de Trajan y ont été envisagés aussi. La conclusion en est que les remparts en pierre remontent à l'an 100 env. Leur construction est mise en rapport avec les préparatifs aux guerres daces. Grâce à une suite des niveaux d'accumulation naturelle dans les fosses on peut compter les années qui séparent la construction de premières défenses en bois et celles en pierre. La date du premier rempart qui en ressort est l'an 86 env. L'auteur met en rapport les travaux de construction avec la période de guerres daces de Domitien et y trouve aussi une explication pour l'abandon du projet d'origine datant aussi de cette époque. Les résultats des fouilles sont ensuite à la base de l'examen du problème de dislocation des légions de la Mésie dans la période allant de 69 à 86 de n. è. L'auteur est tenté de voir la *legio I Italica* camper à Durostorum, ce qui tomberait d'accord avec Ptolemé (III. 10, 5), mais sans corrections y apportées par son éditeur. Les considérations sur la ressemblance des remparts de Novae à ceux des fortins du sud-est de la Dacie ainsi que sur le problème de certaines particularités de l'architecture militaire du Bas-Danube (portes aux tours en saillie vers l'extérieur, défenses à deux murs) finissent la présente contribution.

⁷⁸ R. Vulpe, w: R. Vulpe, I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei*, II, București 1968, s. 71, 73; Danov, o. c., s. 169.

⁷⁹ Dopiero po złożeniu artykułu do druku zaistniała możliwość analizy zabytków z najstarszego kanału ulicznego biegnącego wzdłuż wschodniego boku komendantury legionowej. Zabytki te, w tym także monety, dopuszczają możliwość datowania kanału na okres kłaudyjsko-neroniański i przypisania najstarszej, drewniano-ziemnej fazy twierdzy legionowi *VIII Augusta*.. Tym samym nowe odkrycia podważają poważnie niektóre konkluzje niniejszego przyczynku.